

גדעון קלוורי

חמרי מציאות ב"שבועת אמונים" לש"י עגנון

הקדמה

אמי ז"ל, הדסה בת מרדכי, נפטרה לאחר סבל רב, ממחלה ממארת בכ"ב באלול תש"ה. ש"י עגנון היה ממכריה הקרובים, שכן רעייתו, אסתר, היתה בת עירה ובת דורה של אמי. פנחס רוזן (רוזנבליט), בעלה השני של אמי, ואנוכי פנינו אל עגנון בבקשה שיקדיש לה סיפור מסיפוריו, הוא השיב שדמותה כבר מצוייה באחד מסיפוריו. איני יכול לומר היום בבירור מדוע חיפשנו את דמותה ב"שבועת אמונים" דווקא, באחת הדמויות של שש הנערות. יתכן שעגנון רמו על כך, ואפשר שחשנו שהרקע הכללי של הסיפור תואם את פרשת חייה של אמי, אך איני יודע לומר זאת אל נכון. בסופו של דבר לא העלינו בחיפושינו דבר ונואשנו.

בשנת תשל"ד השתתפתי בפרוסמינריון שהונחה ע"י ד"ר שולמית לבוא על "שבועת אמונים". סיפורתי לה על הקשר שלי לסיפור, ולאחר ששמעה את פרטי העניין העלתה את ההשערה שיתכן שדמותה של אמי הוצפנה בשושנה. באותם ימים נתקלתי במאמרו של ישראל עשהאל "עוד על שבועת אמונים" (הספרות ג, 3-4) הרואה בדמותו של אבי, משה קלוורי ז"ל, גורמים ששולבו בדמותו של יעקב רכניץ. פגישות אלה חיזקו בי את ההכרה שעלי להתמודד עם הנושא של עקבות הורי ב"שבועת אמונים".

רעיון זה יצא אל הפועל בעבודה שכתבתי במסגרת האוניברסיטה הפתוחה בהנחיית פרופ' הלל ויס. עיקרה של עבודה זו מוצע בזה.

א.

אין ספק שעגנון מיזג בדמויותיו כמה וכמה דמויות מהמציאות, עשאן לדמות אחת, ועשה בה ככל שעלה על רוחו. דב סדן כתב אלי על כך (סיון תשמ"ד): "עגנון עיבה פעמים לא מעטות שתיים שלוש דמויות כדי דמות אחת, ואף עשה בה כדרך חירות". לפיכך רואה אני לנכון להסתייג מסיכומי של ישראל עשהאל במאמרו הנזכר, לפיו "שבועת אמונים" הוא "המעשה במשה קלוורי, שאימץ לעצמו אלוהות שפינוזיסטית, וסופו מורה במוסד 'אהבה' שבעמק זבולון, וכמובן - הוא המעשה ביעקב רכניץ, שהווייתו מרחיקה אותו מעמו לעבר תרבות יוון, וסופו שהוא עולה לארץ-ישראל, למרכז ההוויה הקולקטיבית של העם כדורות האחרונים". רכניץ, כזכור, כלל אינו מבקש את "מרכז ההוויה הקולקטיבית של העם". הוא לא התכוון להשאר בארץ כשאלה, שכן מצאנו כתוב "משהגיע זמנו לחזור מצא לו משרה של מורה וקבע ישיבתו ב"פ"ו" ("שבועת אמונים", עד הנה רכו). בסיומו של הסיפור מתחרות נערות על הזכות לנסוע עמו לאמריקה, כך שהבנתו של עשהאל, לפיה "וסופו שהוא עולה לארץ-ישראל" אינה תואמת את הסיפור.

מצויים במאמרו של עשהאל אי-אלה אי-דיוקים בכיוגראפיה של משה קלוורי. "משה קלוורי היה זמן מה מורה בגמנסיה הרצליה בתל-אביב לפני מלחמת העולם הראשונה, ובעולמן הקטן של יפו ושל ראשית תל-אביב אין ספק שנתקל בעגנון הצעיר", אומר עשהאל. למעשה הגיע משה קלוורי לארץ-ישראל ב-1914 ושהה בה רק כמה חדשים, בהם לימד בבית מדרש למורים בירושלים ובכיתות גבוהות של בית-ספר עממי עברי. מאחר שעגנון נסע לגרמניה ב-1913 אין להניח שנפגש עם קלוורי

משה קלווארי - רישום עיפרון מאת ברוך קורצווייל

באותם ימים. הם הכירו זה את זה, ככל הנראה, בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, אולי במקום מושבו של עגנון, הומבורג שליד פרנקפורט ע"ג מיין. עשהאל מעלה גם את האפשרות שעגנון קרא את טיוטת זכרונותיו של קלוורי. למעשה, אבי הכתיב לי את זכרונותיו בשנת חייו האחרונה. בתקופה זו לא הגיעו אם כן זכרונותיו שבכתב של קלוורי לידי עגנון.

עשהאל עוסק הרבה בחוויות הים שחווה רכניץ. נראה לי שמקורה של חוויה זו בסיפור עשוי להיות ביטוי לחוויותו של בעל המחבר עצמו ללא קשר לקלוורי, שכן כך מצאנו במכתבו: "הים מושך אותי בכל כוחו, כל זמן שאני אצל הים אני בריא ושמח וחזק, אבל כשאני מתרחק ממנו אני חלש ורפה..." (אסטרליין יקירת, מכתב מס' 186).

יש חשיבות להערתו של עשהאל, כי "עזרה רבה בפתרון שאלה זו עשוי לתת דב סדן, שהרי הוא גם ההדיר את זכרונותיו של קלוורי". דב סדן אכן כתב לי במכתב הנזכר לעיל: "כל עניין הזמירוס שמע עגנון, כאשר הגיד לי, מפי אביך, שהגה בו הרבה". אפשר אם כן שדמותו של משה קלוורי אכן עשויה היתה להיות, מכמה בחינות, אבן מאבני בניינו של "שבועת אמונים". הדמות היא זו של מורה יהודי, יליד מערב אירופה, שבא לארץ לאחר שנטען בתרבות המערב על רוב גווניה. הוא יודע עברית, ומשתלב ביישוב החדש שבארץ ובתרבותה המתחדשת. קלוורי גם לימד בארץ לטינית, כיעקב רכניץ, אבל זאת עשה רק אחרי עלותו ארצה שנים אחדות לאחר מלחמת העולם הראשונה. עשהאל מזכיר עוד דמות, ויקטור קלנר, שהיה בעל ביוגרפיה דומה.

ג.

נראה לי שאפשר להציע דמות נוספת, דומה בקווים כלליים לקודמותיה, אבל יש בה נגיעה נוספת, מיוחדת ל"שבועת אמונים", אברהם (ארתור) לוינהרץ. את פרשת חייו מצאתי בספר "יהדות ליטא" (הוצאת איגוד יוצאי ליטא, ת"א תשל"ה), לפיה "ד"ר לוינהרץ בא מבית מתבולל. אל הרעיון הציוני והתחושה היהודית בכלל הגיע רק בבחרותו, בבואו לאוניברסיטת קניגסברג, שם הצטרף אל איגוד הסטודנטים הציוני בגרמניה ק"פ. הרעיון של התחייה הלאומית ואהבת הפדגוגיה התמזגו בו ועשוהו חלוץ מסוג מיוחד, חלוץ החינוך" (כרך ב, עמ' 149).

יתר על כן. משנת 1913, בהיותו בן 22, הוזמן אברהם לוינהרץ על-ידי שמריהו לויין ואשר גינזבורג, הוא אחד העם, לשמש מרצה למתימטיקה לחבר המורים שהתעתד להקים את הטכניון בחיפה בשליחות חברת "עזרה". אחד העם שאלו: "האם אתה בטוח לחלוטין שאמנם אפשר ללמד מתימטיקה ופיסיקה בשפה העברית?" פתיחת הטכניון נתעכבה בגלל "ריב הלשונית" הידוע, ולוינהרץ הוזמן להורות מתימטיקה בבית המדרש למורים בירושלים, בהנהלת דוד ילין. עיסוקו בהוראה לא נמשך זמן רב, הוא הגיע ארצה לא לפני אפריל 1914, ועם פרוץ המלחמה באוגוסט של אותה שנה גוייס והוחזר לגרמניה.

זיקתו של הסיפור לד"ר לוינהרץ אינה רק בעיסוקו במדעי הטבע, כיעקב רכניץ, אלא בעיקר בפרשה מספור חייו, שיש לי יסוד להניח שעגנון ידע אודותיה, כיוון שהתרחשה בסביבה קרובה למשפחת אשתו, אסתר לבית מרכס מקניגסברג. לוינהרץ היה ידיד לאסתר פרלמן היא הדסה בת מרדכי, בהיותו סטודנט בקניגסברג. אסתר עלתה לארץ-ישראל ב-1910, ב-1914 כאמור הגיע לשם גם לוינהרץ.

כאן המקום להודות לגב' אסתר לוינהרץ, אלמנתו, עמה נפגשתי פעמים אחדות בביתה בקרית-מוצקין, בשנת 1984. שאלתיא אם לנסיעתו של לוינהרץ לארץ היה מניע נוסף להזמנתו להורות בטכניון, לאמור, הקשר להדסה. היא ענתה בהיסוס מה – יתכן. עם זאת ציינה שסרובו של לוינהרץ להמשיך בקשר שביניהם היה למגינת לבה של הדסה.

אסתר פרלמן, שכונתה כפי בני משפחתה ומכרייה אלה, נולדה בקניגסברג בשנת 1891. היא היתה

השלישית מעשרת בניהם ובנותיהם של שרה ומרדכי פרלמן. לקניגסברג הגיעו מהמזרח, והתבססו בה. ר' מרדכי היה סוחר מצליח מבית "מתנגדי", ואילו שרה, אשתו, היתה מבית "חסידים". בחינוך הילדים נתמזגו אורתודוקסיה עם חינוך מערב אירופי, הם למדו בבית ספר כללי, ובבית למדו יהדות ועברית מפי מורים פרטיים. הציונות חדרה למשפחה כבר בעשור הראשון של המאה, כמו גם למשפחות אחרות של יהודי קניגסברג, הורביץ, סמבורסקי, מרכס ואחרות.

משסיימה אסתר-אלה את לימודיה, נשתררה ככל הנראה מתיחות בינה לבין אביה. היא יצאה לארץ-ישראל, וזמן קצר לאחר שהגיעה שמה שלחה לאביה מכתב מצפת, בו כתבה בין השאר: "אם תחשבו על כך שאני מרגישה טוב כאן, תהיו שקטים. אני משוכנעת שהכל יחזור בינינו למוטב. עליכם להניח לי לגמרי, ללא רמזים ועניינים אחרים שענייתם אותי בהם כה הרבה זמן. כאן כל כך יפה, עד ששכחתי את כל המכוער שהיה בינינו עד לרגע האחרון" (8.12.1910).

לפי סיפורי המשפחה אחד מגורמי המתיחות היה דבר ידידותה של אסתר עם לוינהרץ, שהיה מבית מתבולל. המוצא מהמתיחות היה בהסכמת האב לנסיעת הבת לארץ-ישראל, אבל הנסיעה עצמה לא יצאה אל הפועל לפני שאסתר העמידה את אביה לפני עובדה מוגמרת – היא השיגה לעצמה דרכון רוסי על שם אחת הפליטות היהודיות שעברו דרך קניגסברג מערבה עם גל הפליטים. האב מרדכי, נהג להעניק לפליטים אלה סיוע רב ללא תמורה. הוא השיג לנוקמים לבוש מתאים, והמציא להם תעודות שבעזרתן יכלו להמשיך בדרכם, עד לארצות הברית. אסתר השיגה אחת מתעודות אלה ללא ידיעת האב.

באותם ימים עמד ר' שלמה וינשטיין, אחיה הצעיר של שרה פרלמן, אמה של אסתר, לבקר את הוריו שחיו מזה כמה שנים בצפת. אסתר נתלחה אליו, וכך נתמלאה גם משאלתו של האב להרחיק אותה מלוינהרץ, אבל אסתר קיימה איתו ככל הנראה חליפת מכתבים ערה. בצפת שינתה אסתר את שמה להדסה, וכשהחליט לוינהרץ לעלות לארץ, ב-1914, יצאה לקראתו על מנת ללוותו לארץ, מטרייסט. לא ידוע לי מה גרם להדסה לצאת לאירופה לקראת לוינהרץ. חדשים מעטים אחר כך פרצה מלחמת העולם הראשונה ולוינהרץ, גוייס, כאמור, לצבא הגרמני, ושרת בו ארבע שנים. נראה שלפני עזיבתו את הארץ החליט לנתק את קשריו עם הדסה. מאוחר יותר חזרה גם היא לגרמניה משום שבתי הספר לתחרים, שהיו בהשגחתה או בניהולה בצפת או ביפו, לא קיבלו ביסוס כלכלי מספק. היא הניחה שיציאתה את הארץ היא זמנית, כך עולה ממכתביה.

ג.

מסתבר מכל האמור לעיל, שאני מבקש לראות בהדסה, אמי, אבן מאבני הבניין ששוקעה בדמותה של שושנה ב"שבועת אמונים". שושנה היא הדמות הרחוקה ביותר מהריאליה שב"שבועת אמונים". העובדות המקשרות אותה למציאות ממשית כלשהי הן מעטות מאד. ידועים לנו מוצאה, דבר בואה לארץ, דבר ידידותה עם רכניץ ותו לא. היא דמות אורירית, יש בה מסתורין, חלומיות, אי-מובנות. אך דומה שבאישיותה, כפי שהיא מצטיירת מהסיפור, יש לא מעט שמוכיר את אישיותה של הדסה, הרוממות המלכותית שלה, מאבקה העיקש על משאת נפשה, הילת הזוהר המלווה אותה וכדומה. דמות דומה מאד עולה גם מתיאוריהם של ידידים וקרובים שכתבו על אסתר-אלה-הדסה, לאחר פטירתה. צסי רונבליט, ש"ד גויטין, לי צדק, שרה לוי תנאי, ק' בלומנפלד וז' שור מזכירים אותה כדמות מלכותית, ברום קומתה ויפי מראיה, בקסמה הרב וברוחה הנדיבה. הם מתארים אותה כאישיות חזקה שידעה לעמוד על דעתה, ולבצע כל מה שהעלתה בדעתה. אין בכך כמוכן משום ראייה חותכת, אלא רק תחושה שהרבה מדמותה הרוחנית של אמא שוקע בדמותה של שושנה.

ניצה פרוכטמן בן־דב

על הפואנטה כאמצעי לחישוף הסמוי בסיפור של עגנון

"... אבל על מינה היו מחשבותיה מועטות"
(סיפור פשוט)

על הפואנטה כאמצעי לחישוף הסמוי בסיפור של עגנון

הפואנטה, על־פי הלכסיקון למונחים ספרותיים של אוכמני, היא עוקץ, שנינה, סיומית: סיום מפתיע של סיפור קצר, רשימה, שיר, בדיחה וכו'... עיקר ייחודו ביסוד ההפתעה שבו: שינוי התוך, פשר בלתי צפוי של המסופר עליו¹.

קוראי עגנון אמונים על כך שקריאה ראשונה של סיפור שלו איננה יכולה לקלוט את מכלול הרמזים הפזורים לאורכו, שמטרתם לתת אינטרפרטאציה שונה, לפעמים הפוכה מזו הנראית לעין, למניעים ולמגמות של התנהגות הדמויות ולהשתלשלות מאורעותיהם. עגנון שמקפיד לתת ביטוי צורני למחשבות מוסתרות של גיבוריו ולמניעיהם המודחקים, מטיב להבליע רמזים אלה מתחת לריקמתו החיצונית של הסיפור, עד שלעיתים קרובות תוסח מהם דעתו של הקורא. אחת הדרכים שבהן הוא מפנה, אחרי הכל, את תשומת ליבו של הקורא לאותם רמזים, שבהצטרפותם יביאו להבנה עמוקה יותר, או אפילו חדשה לגמרי, של היצירה, היא לסיים את פיסקאותיו בפואנטה. הפואנטה מדהימה את הקורא הרגיש וכופה עליו קריאה חוזרת של הפיסקה ושל הנאמר קודם לה. פואנטות אחדות בעלות מגמה דומה יקשרו בין פיסקות שהן סוגרות אותן, ויתרמו לאחדותה המשמעותית והקומפוזיציונית של היצירה.

במאמר זה אעמוד על שתי פואנטות הלוקחות מ"סיפור פשוט", ומעידות שתיהן על מקומה הדומיננטי של בלומה, אהובתו של הירשל, בעולמה הפנימי של אמו. מעמדה האיתן של בלומה בעולמו הפנימי של הירשל, גם לאחר שזו הסתלקה מביתו, גלוי וידוע לקוראים. הירשל הוגה בה, מיידל לבואה, מקיים עמה שיחות הזויות, מדמה לראותה, משחזר חוויות הקשורות בה, משווה אותה למינה ארוסתו שהופכת להיות אשתו, סובב לילה לילה סביב ביתה, ולבסוף נטרפת דעתו בעבודה. אבל על כך שבלומה ממשיכה לצוד ולרכו את מחשבות אמו, צירל, וזאת אף לאחר שנתעלמה נוכחותה הפיסית בביתה, על כך לומדים אנו מפואנטות הנעשות מפתח להבנה למפרע של קטעים שבחידודן הם מסתיימים. בלומה שמתבלטת מתיאור עולמו הנפשי של הירשל, מתרמזת חלושות כשכאב תיאור מחשבותיה של צירל, וזאת משום שצירל איננה מוכנה להודות בפני עצמה, וכוודאי שלא בפני אחרים, שמחשבותיה עדיין נתונות לאשה שאותה היא הרחיקה במירמה ובזדון מבנה. כשם שהיא מטיבה להצניע ענין זה מעצמה ומהסובבים אותה, כך אין הטקסט של עגנון חושף ענין זה בגלוי. אבל הדברים הסמויים כשהם נעשים גלויים יש להם אפקט רב־עוצמה, אסתטי, על הקורא. תיאור ישיבתם של הירשל והוריו ברכבת המובילה אותם ללמברג אל דוקטור לנגום, רופא הנפש,

חיוזק לתחושה זו אפשר לראות גם בתיאור דמותו של אבי הדסה, ר' מרדכי פרלמן, אם כי מהרבה בחינות דמותו וקשריו עם בני ביתו שונים מאד מאלה של הקונסול גוטהולד אהרליך.

קורט בלומנפולד, בדברי אוזרתו להדסה, כתב בין היתר אודות אביה: "האב היה אדם חזק וקשות, טיפוס של מנהיג. פרנס הקהילה האורתודוקסית בקניגסברג סמך עליו בעבודה הסוציאלי, כשם שסמכו עליו גם יושבי הראש של אגודת 'עזרה' בברלין וראש הוועדים היהודיים האמריקאיים, שדאגו לצרכיהם של המוני היהודים שהיגרו מאירופה המזרחית לארצות הברית".

ר' מרדכי פרלמן היה סוחר אמיד, שהקים ללא כל תמורה, מערכת עזרה לפליטים. אמא היתה מספרת בהערכה רבה על הדרכים השונות והמשונות בהן נקט האב להעלים מומים שנמצאו בפליטים מפני ביקורת הדרכונים, בעיקר על ידי התאמת לבוש או נעלים מיוחדים, שנועדו להסתיר את המומים. ב"שבועת אמונים" מצטיירת דמותו של מר אהרליך כסוחר עשיר, מכובד, מקובל על סביבתו, נוהג בכל בכבוד ובכובד ראש. הוא סייע בידי יעקב רכניץ, בן למשפחה ענייה, להכנס לגמנסיון ואף לנסוע לארץ־ישראל.

על הקבלה כללית זו ראוי להוסיף את העובדה, שבתו, הדסה, נסעה לארץ־ישראל בלווית גיסו, שבא לכאן לביקור הורים, כמסופר לעיל. בסיפורו של עגנון באה שושנה לארץ במסעה עם אביה, שבא לביקור בארץ.

סיכום

כאן תם ניסיוני לתרום מן המידע שבידי העשוי להצביע על אי אלה חמרי מציאות שעגנון הכיר וידע, ואולי גם השתמש בהם על פי דרכו בבנין סיפורו "שבועת אמונים". דב סדן אכן כתב לי על כך במכתבו: "ידוע עד מה החשיב את אמן, רגיל היה לומר, שמעתי מפי אשה חשובה - והכוונה היתה לאשתו, מרת אסתר, או שמעתי מפי אשה חכמה - והכוונה היתה לאמן". מדמותה של אמי לא עלו כאן אלא קווים אחזים כדי להצביע על מקבילות אפשריות לסיפורו של עגנון, ודאי שאין בכך כדי לתאר אותה במלוא קומתה כפי שהיא עשויה לעלות מהחומר המצוי בידי, בחלקו צרור מכתביה שכתבה מארץ־ישראל.

נקודות המגע שבין המציאות לבדיה של "שבועת אמונים" עשויים איפוא להסתכם בפרטים אלה: משכיל, חניך תרבות המערב בא לארץ־ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה, ומבקש למצוא את מקומו בה. הוא משמש כאן כמורה.

צעירה המנותקת מידידה עקב עלייתו לארץ־ישראל, נוסעת שמה בלווית בן משפחה בכיר, ומבקשת לקשור מחדש את קשריה עם אותו ידד.

הצעירה היא בעלת אישיות לא רגילה, יחוד ויפוי קורנים ממנה. בשלב זה של חייה כינה אלה (בהטעמה מלעילית) והיא נוהגת כאלה.

אביה הוא אישיות נכבדה ביותר ופילנתרופ ידוע.

באיזו מידה משכנעים קשרים אלה שבין המציאות לבדיה - לא אוכל לומר. גם איני יודע כמה חשובים הדברים להבנת סיפורו של עגנון. יבוא הקורא וישפוט.

[הגושרים]